

**A nyelvújítás terminusalkotási elveinek
megvalósulása a modern
terminológiában**

Jelige: terminológia

Tartalomjegyzék

Tartalomjegyzék.....	2
1. Bevezetés.....	3
2. A magyar terminológia előzményei – történeti áttekintés.....	5
2.1. A terminológia Európában.....	5
2.2. A magyar szaknyelvi nyelvújítás.....	6
2.3. Terminológiai irányzatok, iskolák.....	9
3. A magyar terminológia a XX. század közepén.....	11
3.1. Az 1950-es évek műszaki nyelvújítása.....	11
3.2. A „műszók és műkifejezések” alkotásának általános alapelvei.....	12
3.3. A „műszók és műkifejezések” alkotása.....	16
4. A terminológia viszonya a nyelvműveléshez és a szaknyelvkutatáshoz.....	19
5. A mai terminológia elvei, módszerei.....	22
5.1. Az egydimenziós modell problémái.....	22
5.2. A több dimenziós modell, Teresa Cabré ajtók elmélete.....	23
5.3. A terminus háromdimenziós vektormodellje.....	24
5.4. Mai terminológiai munkák.....	27
5.5. Terminológiai adatbázisok.....	27
6. Konklúzió.....	34
Mellékletek.....	37
Irodalom.....	39

1. Bevezetés

A kutatásom témája a terminusalkotás elveinek és azoknak a modern terminológiai munkákban való megvalósulásának a vizsgálata. Fontos megjegyeznünk, hogy a terminusalkotás – amit a köztudatban gyakran tévesen azonosítanak magával a terminológiával – valójában a terminológiának csak egy szűk területe.

Dolgozatom lényegében arra keresi a választ, hogy a közel fél évszázaddal ezelőtt leírt elvek mennyiben állják meg a helyüket a mai modern terminológiában. A nyelvújítás idején a terminusalkotás volt a leglényegesebb kérdés: „A nyelvújítás keretében végzett terminológiai munkálatok középpontjában a terminusalkotás állt. A tudatos feladat-megfogalmazásban háttérbe szorult a terminusok rendszerbe állításának, a terminológiai rendszer kidolgozásának kérdése” (Fóris 2005: 13). A nyelvújítás korának terminusalkotási elveit Klár János és Kovalovszky Miklós *Műszaki tudományos terminológiánk alakulása és fejlesztésének főbb kérdései* című művében nyolc pontban foglalja össze „a műszók és műkifejezések alkotásának alapelveit” (Klár–Kovalovszky 1955: 41–43).

Az elmúlt évtizedekben felgyorsult a tudományok fejlődésének üteme, sok új fogalom jött létre, ami rengeteg új szóval gyarapította a magyar szaknyelvi szókincset. Ez ahhoz vezetett, hogy a köznyelvi szókincs is gyors ütemben vett át új szavakat a szakszókincsből. „Korunk egyik jellemzője az is, hogy ezek az egyes szakterületeken belül megjelenő új elemek igen rövid idő alatt átkerülnek a társadalom használatába, és gyorsan megjelennek a különböző nyelvi rétegekben is” (Fóris 2005: 103). Míg régen 30-40 év kellett egy idegen szó meghonosodásához (Országh 1977), ez mára már 3-4 évre vagy akár pár hónapra redukálódott (Fóris 2005).

A globalizációnak is köszönhetően egyre több gazdaság, kereskedelmi, ipari, kulturális kapcsolat jön létre különböző népek és országok között, egyre több új fogalom jelenik meg, és egyre több új terminus (ezek között természetes módon egyre több idegen szó) és köznyelvi szó. Nem csak a nyelvi folyamatok gyorsultak fel viszonylag az utóbbi időszakban, de jelentősen megnőtt a terminológia gazdasági szerepe is és ezzel együtt módosulnak a terminológiai módszerek is. „A terminológiai rendszerezés és megújítás rövid ciklusú feladattá vált. Ebben a lerövidült folyamatban megváltozott a fogalomalkotás és a terminológiai feldolgozás jellege is” (Fóris 2005: 104).

A *dolgozatom célja* annak vizsgálata, hogy a nyelvújítás idején megfogalmazott terminusalkotási elvek hogyan valósulnak meg a mai terminológiában. Ennek érdekében dolgozatom első felében a magyar terminológia nyelvújítás-korabeli elveit dolgozom fel a legfontosabb megjelent szakirodalom alapján, majd az 1950-es évek műszaki nyelvújításában alkalmazott alapelveket tárgyalom, a következő fejezetben a nyelvművelő kézikönyvek terminusalkotással kapcsolatos ajánlásaival foglalkozom, végezetül a mai terminológiai elveket írom le. Az utolsó fejezetben összehasonlítom az egyes irányzatokat és elveket egymással. A *kutatás módszere* ennek megfelelően adatgyűjtésen, a szakirodalom kritikai feldolgozás alapuló, leíró jellegű, melynek során törekedtem új kapcsolatok feltárására és az eredmények összegzésére.

2. A magyar terminológia előzményei – történeti áttekintés

2.1. A terminológia Európában

Számos európai országban a latin nyelv egyeduralmának fokozatos megszűnésével egy időben elkezdődött a nemzeti nyelvek előretörése; a kitűzött cél nem volt más, mint az anyanyelvi, illetve a nemzeti nyelvű oktatás és közigazgatás bevezetése és a tudományok nemzeti nyelven történő művelésének szorgalmazása. A XVI. századtól kezdve az európai nyelvekben eltérő időben és módon kezdődött meg a nemzeti nyelvek tudatos, tervezett fejlesztése és ezzel párhuzamosan a szaknyelvi fejlesztés. Az első nemzeti nyelvű tudományos írások többek között Olaszországban Galileo Galilei fizika (mechanika) tárgykörében született anyanyelvű írásai (XVII. század eleje), vagy a nagy francia enciklopédia szerkesztőinek a munkája (XVIII. század). A XVIII–XIX. században, egy időben a szaktudományok fogalomrendszerének kialakulásával az ipar, a tudomány és technika nagymértékű fejlődése még sürgetőbbé tette a terminológiai munkák elvi alapjainak a kidolgozását. A fogalmak egy része már létezett, csak épp latin, német, francia elnevezése volt, a magyar elnevezések jó része hiányzott. A tudományok fejlődésének köszönhetően új eljárásokat, módszereket fejlesztettek ki, ennek természetes folyamánya volt, hogy rövid idő alatt nagyszámú új fogalom született. Az új fogalmakat definiálni kellett. A XX. század elején a gyors fejlődésnek köszönhetően gyarapodó „fogalmak meghatározása nemzetközileg egységesen elfogadott volt” (Fóris 2005: 11), viszont a különböző nemzeti nyelvekben az új fogalmak terminológiai rendszerezése, feldolgozása gyakran elmaradt. A nyelv tudatosan tervezett fejlesztésének az egyik célja a tudományok és mesterségek nemzeti nyelven történő kialakítása volt, azon belül is a megfelelő szakszavak (műszavak) megalkotása. „Magyarországon az egyes tudományágak önálló nómenklatúrájának és terminológiájának kialakulása a XVIII–XIX. századi nyelvújítás során történt meg” (Fóris 2005: 12), a tudatosan irányított munka legnagyobb részét az új terminusok adták.

2.2. A magyar szaknyelvi nyelvújítás

„...*tsupán idegen nyelven soha még egy Nemzet is e földön, a maga Anya nyelvét meg vetvén, böltességre, tudományokra nem emeltethett.*” (Bessenyei György, 1781).

A *nyelvújítás* szavunk több jelentésben is használatos, elsőként tisztázzuk ezeket a jelentéseket: 1. Általánosságban, tágabb értelemben: „a) minden olyan szándékos törekvés, amelynek célja az uralkodó nyelvszokás módosítása; b) valamely nyelv hagyományos elemkészletének (elsősorban szókincsnek) mindennemű tudatos gazdagítása, fölfrissítése. 2. szűkebb értelemben: a) az egész magyar társadalmat átható XVIII. századvégi és XIX. századi mozgalom, amelynek célja irodalmi és tudományos nyelvünk kiművelése volt; b) a magyar nyelvtörténetnek a felvilágosodás korában kezdődő és (szerintünk) a kiegyezésig tartó szakasza” (Fábián 1984: 21).

A spontán nyelvfejlődés és a tudatos nyelvfejlesztés koronként eltérő mértékben jelenik meg. A magyar nyelvművelés történetében nem új jelenség a „szómagyarítás”, az első egyéni és közösségi indíttatású magyarító törekvések már a középkorban jelentkeztek: például a XV. századi *Debreceni aritmetika* – magyar matematikai szaknyelv kezdete és a XVI. századi Apáczai Csere János-féle *Magyar Enciklopaedia* és *Logikátska* című művei. A XVIII–XIX. században lezajlott matematikai, orvosi, fizikai stb. magyar szóalkotásokat úgynevezett műszótárakban rögzítették (Fóris 2005). Ezekben a törekvésekben a terminusok magyarosításának szükségessége és ennek mértéke komoly viták tárgyát képezte. Annak megítélése azonban, hogy melyik idegen szó magyarosítása szükséges, melyiké nem, vagy hogy a javasolt magyar ekvivalens elfogadható-e vagy sem, igen nehéz feladat. Már a nyelvújítás korában is heves vitákat váltottak ki ezek a kérdések az ortológusok és neológusok között. Klár és Kovalovszky (1955) is hoz példát erre könyvében, Szabó József, az Akadémia levelező tagja a leginkább veszélyeztetett természettudományok nevében tiltakozott a túlzó magyarítás ellen: „Különválasztotta a kifejezéstant (terminológia) és a nevezéktant (nomenklatúra). Vezető gondolata, hogy magyarosítsuk a terminológiát, de ne legyünk túlzók a nomenclatúrában” (Klár–Kovalovszky 1955: 24).

Szép (2009) a nyelvújítás-korabeli terminusalkotásnak három fő módját különbözteti meg egymástól: „1) korábbi, esetleg már feledésbe is merült szavak felelevenítése és új

jelentéssel való felruházása, 2) az alaktani tekintetben is adaptált latin szavak átvétele, illetve a használatban való rögzítése és 3) a tükörfordítás” (Szép 2009: 311).

A magyar nyelv történetében oly fontos szerepet játszó nyelvújítás időszakában ment végbe a szaknyelvi nyelvújítás is (sőt, tulajdonképpen a szaknyelvi nyelvújítással kezdődött). A szaknyelvi nyelvújítás során elsősorban a terminusok magyarosításával, magyarításával, vagyis magyarra fordításával, a helyes magyar műszavak és műkifejezések megalkotásával foglalkoztak. A szaknyelvi nyelvújítás kezdete tehát megelőzte a Kazinczy nevével fémjelzett irodalmi nyelvújítást. A nyelvújítás szavainak feltehetően jelentősebb része mind szaknyelvi eredetű volt, például az ipar, az orvostudomány, vagy éppen a honvédelem nyelvében keletkeztek hiánypótlásként. Majd a szakszókincsek állományából kerültek át az irodalomba és onnan a köznyelvbe, nem pedig fordítva (vö. Fábíán 1984). A köztudat azonban elsősorban irodalmi mozgalomként tartja számon a nyelvújítást és leginkább nyakatekert, számunkra idegen képzésű szavakkal azonosítja – úgy vélem, hogy ennek a téves feltevésnek a gyökere a közoktatásban keresendő.

A tudományos nyelv kialakítása tudományáganként eltérő volt, csak a természettudományok területén érvényesültek viszonylag egységes elvek (Fóris 2005). A természettudományok műnyelvének kialakulása sajátos, mivel e tudománycsoportok sokszor érintkeznek vagy épp egybeolvadnak. A tudományos nyelv megújítása után a gazdaság és ipar nyelve következett. A magyar nyelvújításnak ez az időszaka éppen egybeesett a magyar kapitalizmus fejlődésének periódusával (uo.). Amikor magyarra fordították, és így a magyar nép számára is hozzáférhetővé és közérthetővé tették a tudományokat – ezzel nem csak a felsőbb osztályok műveltségi monopóliumát törték meg, hanem arra is törekedtek, hogy tudatosan magyarosítsák a gazdasági élet nyelvét. A reformkorban zajló gazdasági változások, az ipar és a mezőgazdaság fejlődését, átalakulását híven tükrözi a gazdasági élet nyelvének fejlődése. Az ipar és a mezőgazdaság fejlesztése gépesítést és új módszerek és eljárások alkalmazását tette szükségessé. Új gépeket hoztak be az országba, új eljárásokat kellett elsajátítani, „az önálló magyar ipar érdeke pedig azt kívánta, hogy magyar munkás álljon a gép mellé” (Fábíán 1984: 46). A csak magyarul értő munkásokat meg kellett ismertetni a gépekkel, az új termelési eljárásokkal, mindez nem ment volna egy idegen nyelven. Így ezt a feladatot hazafias magyar szakemberek látták el, és igyekeztek még a legkisebb alkatrészeknek is közérthető magyar nevet adni. Ezzel elősegítették a magyar gazdaság gyors fejlődését.

A nyelvújítás során megfogalmazódtak a későbbi terminológián alapkérdései, többek között – mint Bajza József is felismerte –, hogy a terminusalkotás és terminológiai rendszerezés fogalomalapú; az 1843-ban megjelent *Nyelvünk műveléséről* című munkájában a következőket írta: „Műszók alkotásához nyelvszabályok ismerete sem elégséges, ahhoz dologismeret is kell. Nyelvtudós dologismeret nélkül nyelvtanilag jó szót fog alkotni, de mindig azon veszélynek leendő kitéve, hogy nem bírván tiszta fogalmával a kifejezni kellett dolognak, szava nem lesz bélyegző, eléggé megkülönböztető, eszmét vagy gondolatot helyesen kifejező s fogalomzavarra adand alkalmat. A dologismerő viszont, a szakember, de nem nyelvtudós egyszersmind, rosszul alkotott, szabályokkal ellenkező szóval fejezendi ki a különben általa jól értett dolgot” (Bajza 1843). Bajza tehát ismerte a helyes terminusalkotás (régiesen: műszóalkotás) két alapfeltételét: tárgyi szakismeretet és a nyelvészeti tudást, továbbá ez a megfogalmazás kifejezi a terminológián legfontosabb tételét is, a fogalomból való kiindulás szükségességét. Szép Beáta hívja fel a figyelmet tanulmányában arra, hogy már jóval Bajza írása előtt is olvasható a fogalomalapú terminusalkotás és terminológiai rendezés elve, méghozzá Pápay Sámuel 1807-ben kiadott, a jogi szakszókincs megújításával foglalkozó művében. „Tehát már Pápay felhívta a nyelvújítók figyelmét arra, hogy a terminusalkotásban mekkora szerepe van a jelöltnak, vagyis a fogalomnak, valamint a pontos meghatározásnak és ezt követően a következetes használatnak is” (Szép 2009: 312).

Fóris (2005) felhívja rá a figyelmet, hogy nemzetközi tudományos közleményekben ennek a terminológiai alapelvnek a kimondását Eugen Wüsternek, a terminológiatudomány megalapozójának nevéhez kötik, aki több mint 100 évvel Bajza után fogalmazta meg ezt az alaptételt.

Fábián írásában foglalkozik a köznyelvi szóalkotás és a szaknyelvi terminusalkotás viszonyával is: „A szóalkotás módjaiban nincs különbség: a gazdasági élet új szavait ugyanazokkal az eszközökkel hozzák létre, mint az irodalom szavait: a nyelvújítás szóalkotási módjainak valamelyikén” (Fábián 1955: 223). Fábián a szaknyelvi szinonimák létezését is megemlíti, a nyelvújítás során mind az irodalomban, mind a gazdasági élet nyelvében sok esetben egymás mellett éltek az ugyanazt a fogalmat jelölő szavak. Az irodalom nyelvében viszonylag hamar lezajlott a terminológiai egységesülés, míg a gazdasági élet nyelvében jóval tovább tartott ennek a tarkaságnak a felszámolása, hiszen „egységes terminológiát teremtő szakszótárak majd szakfolyóiratok csak jóval 1848 után jelentek meg nagyobb számban” (uo. 1955: 225).

A nyelvújítás során a terminológiai munkálatok kizárólag a terminusalkotással foglalkoztak, háttérbe szorult a „tudatos feladat-megfogalmazás” a terminusok rendszerbe állításának és a terminológia rendszer kidolgozásának a kérdése (Fóris 2005). Érthető okokból lett a „szócsinálás”, azaz a terminusalkotás a legfontosabb kérdés a nyelvújítás korában. A fogalom ugyan létezett, de csak latin vagy német nyelvű terminus volt a megnevezésére, hiány volt tehát a nemzeti nyelvű terminusból, így annak pótlására alkottak egy magyar nyelvű terminust. A szakszavak és szakkifejezések rendszere a szakmák logikai rendszeréhez igazodott. A tudatos terminológiai rendszerezés – a szaktudományi rendszerezés hatása alatt – csak később, az 1900-as években valósult meg. A magyar társadalmat mozgósító nyelvújítási munkálatok eredményeként alakultak ki a magyar szaknyelvek és azok terminusai, így megvalósultak a tudomány, a technika, a gazdaság magyar nyelven való oktatásának és művelésének feltételei (uo).

2.3. Terminológiai iskolák, irányzatok

A latin nyelv egyeduralmának fokozatos megszűnésével, a nemzeti nyelvű oktatás és nemzeti nyelvű írárok megjelenése, az ipari fejlődés, a tudomány és technika gyors fejlődése következtében a szaktudományok fogalomrendszere is körvonalazódni látszott. A XX. század elején elérkezett az idő, hogy az újonnan keletkezett fogalmak megismerése és megnevezése után nemzetközi szinten is rendszerezzék azokat. Szükségessé vált a terminológiai munkák elvi alapjainak a kidolgozása.

A XX. század elejének három nagy terminológiai iskolája a Prágai iskola, a Bécsi iskola és a Szovjet vagy más néven Moszkvai iskola (lásd Fóris 2005, Muráth 2005, Lejcsik–Selov 2010).

A Prágai Iskola alapvetően két irányzathból tevődik össze, egyrészt a strukturalista Prágai Nyelvészkörből és funkcionalista Wirtschaftslinguistikből. Többek között két nagy név – Jakobson és Trubeckoj – kapcsolható a Prágai iskolához.

A Bécsi iskola elméleti alapjait a Bécsi Kör adja, amely főként filozófusokból és természettudósokból állt. Kiemelkedő alakja pedig nem más, mint a terminológiatan és a Bécsi terminológiai iskola megalapítójaként ismert Eugen Wüster, aki 1931-es doktori disszertációjában fektette le a terminológiatan alapjait (Fóris 2005).

A szovjet terminológiai iskola kialakulását és a terminológiai kutatásban és fejlesztésben való kiemelkedő eredményeit elsősorban annak a felismerésnek köszönheti,

hogy a „soknyelvű Szovjetunió zavartalan működésében meghatározó szerepe volt a hivatalos orosz nyelv rendezett terminológiai rendszerének” (uo. 15). A másik kényszerítő erő volt, hogy az orosz természet- és műszaki tudományok rövid idő alatt kiemelkedő eredményeket értek el. Az iskola kiválóságát és jelentőségét az jelentette, hogy interdiszciplináris tudós gárda alakult – természettudósok és nyelvészek dolgoztak együtt.

Természetesen ezek az iskolák nem elszigetelten működtek, hanem erős hatással voltak egymásra, a Szovjet és Bécsi iskola egymásra való hatásának jele például Wüster disszertációjának orosz nyelven való lefordítása és kiadása, illetve Wüster szabványosítási törekvései megvalósításának a szovjet támogatása.

A magyar terminológiai kutatásra és fejlesztésre közvetlenül legfőképp – érthető történelmi okok miatt – a Szovjet iskola hatott, rajta keresztül pedig a Bécsi és a Prágai iskola hatásai érvényesültek.

3. A magyar terminológia a XX. század közepén

3.1. Az 1950-es évek műszaki nyelvújítása

A tudományoknak nagy mértékű fejlődésével és a XIX. század közepétől kezdődően az ipar fellendülésének köszönhetően olyan nagy mennyiségű új fogalom született természettudományos és a műszaki területen, hogy a fogalmak megjelölésére, kifejezésére a nyelv meglevő szókészlete nem volt elég. Hazánkban hosszú ideje használt latin nyelv hegemoniája visszaszorulóban volt, a tudományok magyar nyelven való művelése és az iparosodás hozta fogalmak magyar nyelvű megjelölésére volt szükség. A rohamos fejlődéssel nem tudott lépést tartani az egyes tudományágak terminológiája. „A XX. század közepén a nyelvészet és a szaktudományok komoly interdiszciplináris együttműködésének egyik jelentős eredménye a terminológiai kutatások fellendülése, és szakszótárak megjelenítése” (Fóris 2005: 15). Klár János és Kovalovszky Miklós felismerte a problémát és egy ilyen jellegű összefoglaló munka megírásának időszerűségét, így 1955-ben megjelent a *Műszaki tudományos terminológiánk alakulása és fejlesztésének főbb kérdései* című könyvük. Munkájuk három fejezetből áll, az első fejezetben a terminológia előzményeit, a második fejezetben a terminológia elméleti kérdéseit foglalják össze, a harmadik részben pedig a terminológia és a műszaki nyelvművelés aktuális kérdéseit taglalják. Dolgozatomban – Fóris (2005)-höz hasonlóan – a második fejezettel foglalkozom részletesebben, amely a mű egészét tekintve is jelentős részét képző terminusalkotással foglalkozik. Klár és Kovalovszky is idézi Bajza Józsefet, aki már akkor felismerte a „helyes műszóalkotás két alapfeltételét: a tárgyi szakismeretet és a nyelvészeti tudást” (Klár és Kovalovszky 1955: 9).

A mű második részének első alfejezetében a terminológia alaptételeit sorolják fel, amelyek még ma is a terminológiai munkák alapját képezik. Munkájukban a terminológia alapja nem más, mint a fogalom. A fogalom meghatározáshoz pedig a természettudományokat és azon belül is a logikát hívják segítségül, mivel egy fogalmat a jegyei határoznak meg. „A fogalom jegyei (...) a tárgyak lényeges jegyeit tartalmazzák, a helyes vagy helytelen fogalommeghatározás a lényeges jegyek helyes kiemelésétől és megfelelő gondolati összekapcsolásától függ” (Klár–Kovalovszky 1955: 29). A fogalmak jegyeinek meghatározása, osztályozása a lényeges jegyek kiemelésével, illetve a lényegtelen jegyek elhagyásával történik, ez a folyamat az absztrakció (Fóris 2005). A kutatás során jutnak el a

fogalomalkotó jegyekhez, ezt követően történik meg a fogalom meghatározása, azaz a definiálása és csak ez után a fogalom elnevezése, e folyamat eredményeképpen pedig létrejön a terminus (Klár–Kovalovszky 1955).

3.2. A „műszók és műkifejezések” alkotásának általános alapelvei

Klár János és Kovalovszky Miklós (1955) könyve második részének harmadik fejezetében foglalkozik a szóalkotással, azaz a műszóalkotással. A 3. fejezet első részében néhány kiemelkedő nyelvújítás-korabeli alkotó gondolatát közlik, melyek a szóalkotás helyes módszereit a tudományos műszókra vonatkozóan közelítették meg, néhányan közülük Kis József, Teleki József (az Akadémia későbbi elnöke), Versegly Ferenc, Szily Kálmán stb. Az idézett szerzők többé-kevésbé egyetértenek – az ő terminológiájukat használva – a műszók képzésének elveivel, például azzal, hogy a már megszokott és a köztudatban is elfogadott, régóta használt idegen eredetű műszavakat ne bolygassuk, mert cseréjük nagyobb kárt hozna, mint hasznot. Ha a tudományos képzet és érthetőség veszne el egy új magyar névvel, akkor fel kell áldoznunk a nyelv tisztaságát a tudomány előtt, és amennyiben szükséges idegen műszó átvétele, törekedjünk „szógyökeként” (mai szóval: szótőként) való átvételére, és a magyar nyelv segítségével képezzük tovább. A fejezet második részében pedig a fentebb említett szerzők gondolatait összegezve nyolc pontban foglalják össze a „műszók és műkifejezések alkotásának alapelveit a terminológiai rendszerezéshez szükséges általános érvénnyel” (Klár–Kovalovszky 1955: 41–43). Fóris (2005) szerint az általuk felsorolt nyolc alapelv ma is meghatározó szerepet tölt be a modern terminológiai munkákban.

A nyelvészetben belül napjainkban is leginkább a terminusalkotás kérdéskörét vizsgálják, éppen ezért gyakran tévesen azonosítják magával a terminológiatannal, pedig annak csak egy részterülete (Fóris 2005). Fóris Ágota *Hat terminológia lecke* című munkájának első részének negyedik fejezetében Fóris (2005: 18–21) a tárgyalt nyolc alapelvet veszi sorra és a terminológia mostani kihívásainak oldaláról vizsgálja őket, ilyen szempontból vizsgálom én is az alapelveket.

A moszkvai terminológiai iskola elveit tovább örökítve Klár és Kovalovszky által legfontosabbnak vélt alapelvek a következők.

„1. A terminológia szabatosága, egyértelműsége (pontos, egyértelmű, találó elnevezés). A fogalmi pontosság megkívánja, hogy: egy műszó vagy műkifejezés csak

egy meghatározott fogalmat fejezzen ki, (...) a fogalomnak pontosan feleljen meg, (...) a fogalom tartalma mennyiségileg és minőségileg meghatározott legyen. Legyen a szabatos műszó találó. (...).”

A technikai fejlettségnek a mai szintjén, amikor rövid idő alatt nagy számban keletkeznek terminusok, még fontosabb lenne ez a követelmény. Főris azonban felhívja a figyelmet arra, hogy ma ez mégsem olyan könnyen teljesíthető, hiszen a terminus megadása ma már nem kizárólag szóalakú, gondoljunk csak itt a például a mikroelektronikára, ahol kóddal, jelekkel és számsorokkal is történhet a terminus megadása. „(...) Az egyértelműség követelményét a terminus értelmezésének kell biztosítani” (Főris 2005: 18).

„2. A terminológia alkalmassága. Ennek egyik legfontosabb követelménye a rövidség, tehát a felesleges jegyek elhagyása. A műszónak vagy műkifejezésnek osztályozó ereje, terminológiai rendszeralkotó képessége is legyen (...)”.

A terminológia alkalmasságának legfontosabb követelménye a rövidség, mely a felesleges jegyek elhagyását jelenti. A rövidség vonatkozik egyszer a terminus szóalakjára, illetve a fogalom meghatározó jegyeinek véges számára. A rövidséget viszont nem szabad félreérteni, nem csak egyszavas terminusok (ortográfiai szavak) alkalmazása az elvárt, hiszen vannak olyan fogalmaink, melyeknek kevés jegyével, de annál pontosabb, meghatározást ad a több tagú kifejezésből álló terminus. Erre kiváló példát hoz Főris Ágota a könyvében „(...) *pumpáló energia küszöb* azt fejezi ki, hogy a lézerfolyamat beindításához bepumpálandó gerjesztő energiának egy adott értékét el kell érnie” (Főris 2005: 18).

„3. A terminológia szemléletessége. (...) a jó tudományos műszónak, (...) kifejező ereje attól is függ, hogy mennyire tudja (...) elképzeltetni, felidézni a maga alakjában, jellegzetes vonásaiban vagy működésében a jelölt fogalmat (mint pl. *ütőkos*, *gyertya* (robbanómotorokban), *koszorúácsolat*, *roncsoló anyagvizsgálat* stb.”

Saját példatáramból a legszemléletesebbnek a *személyi jövedelem adó* terminust tartom. A *Hat terminológia lecke* a már előző alapelvre hozott *pumpáló energia küszöböt* hozta példaként. Ismét fontos megjegyzéssel bír a könyv szerzője ebben az esetben is. Mai vonatkozásban vizsgálva a terminus szemléletességét illető követelményeket, hamar

beláthatjuk, hogy a fogalmak egyre összetettebb volta miatt nem lehet elvárni, hogy a terminus szóalakja minden esetben szemléletes legyen, kiváló példa erre a *számítógép* terminus.

„4. A terminológia helyessége és magyarossága. (...) műszavaink és műkifejezéseink alkotásában törekedjünk arra, hogy a magyar nyelv szellemének, törvényeinek és szabályainak megfeleljenek (...). Az ilyen összhang nem csak formális, öncélú követelmény: segíti és megkönnyíti a megértést és a nyelvünk sajátos szellemében gyökerező gondolkodást. (...) Ha (...) jó magyar megnevezés nincs, használjunk (...) jó idegen szót. (...) Nemzetközi vagy régen meghonosodott, alkalmas idegen műszók mindenáron való magyarítása sem kívánatos. (pl. *impulzus, rádió, motor* stb.)”.

A negyedik és ötödik alapelv összevonva, együtt értelmezhető (lentebb).

„5. A terminológiai hajlékonyság. (...) a műszó legyen könnyen továbbképezhető, összetételre alkalmas, vagyis illeszkedjék bele a nyelv rendszerébe”.

Ezek a követelmények elsősorban nyelvészeti jellegűek, miképpen törekedjünk a műszavaink és műkifejezéseink alkotásánál, hogy „a magyar nyelv szellemének, törvényeinek és szabályainak megfeleljenek”. Napjainkban is többen a 4. követelmény esetében csak a magyarosságra vonatkozó részt tartják kötelező érvényűnek és mindenáron magyarosítani kívánják a terminusokat. Pedig a két alapelv csak annyit mond, hogy az újonnan alkotott műszó illeszkedjen a magyar nyelv rendszerébe, mind fonotaktikai, mind morfológiai szempontból. Az idegenből átvett szóalakot pedig csak annyiban és úgy kell módosítani, hogy megfeleljen a fentebb sorolt kritériumoknak, például *laser* → *lézer*, *file* → *fájl*. Mivel ma már olyan nagy tömegben keletkeznek az új fogalmak, hogy szinte lehetetlen vállalkozás volna mindegyiket magyar terminussal ellátni, így sok esetben a fogalommal együtt az idegen terminus is átvételre kerül. A legnagyobb problémát, pedig nem a terminus idegen hangzása jelenti, hanem ha az átvett fogalom tartalma, annak meghatározó jegyei nem ismertek illetve ha az átvett terminus nincs beillesztve a magyar terminológiai rendszerbe (vö. Fóris 2005, Fóris 2010b).

„**6. A terminológiai egyöntetűség.** (...) összefüggő vagy összetartozó fogalmakat kifejező műszavaknak és műkifejezéseknek rokonságát, összetartozását lehetőleg nyelvtani szerkezetük hasonlóságával is ki kell fejezni. (...).

Azon műszavak és műkifejezések alkotása során, amelyek valamely meghatározó jegyeik alapján összetartozónak minősülnek az adott területen, igyekezzünk kifejezni az összetartozást nyelvtani szerkezetükben is. „Ez a terminusalkotási mód a nyelvtani szerkezet hasonlóságát is felhasználva adja meg a fő tulajdonságot (...)” (Fóris 2005: 20). Ilyenek például az adózás tárgyköréből a következő szóösszetételek: *adókulcs, adónem, adóalap*.

„**7. A terminológiai állandóság.** Valamely fogalom jelölésére használt kifejezés jelentése legyen állandó, ne változzon meg (...) ne bővüljön önkényes és helytelen kiterjesztés következtében (...).

Az állandóság elengedhetetlen követelmény, viszont manapság már igen nehezen tartható, hiszen ha a terminus alakja nem is változik, de a tudomány és a technika fejlődésének köszönhetően újabb és újabb dolgokat tudunk meg a már ismert és sok esetben véglegesnek hitt dolgokról. Ahogy az őket meghatározó jegyeikről is egyre többet tudunk meg, így akarva akaratlanul is szélesedik a jelentésmezőjük, pl. *számítógép* (már nem csak számolásra használjuk). A folyamatos változások nyomon követhetőségének érdekében fontos a folyamatos terminológiai rendszerezés (Fóris: 2005).

„**8. A terminológiai összhang.** (...) műkifejezés alkotó elemeinek jelentése ne legyen ellentmondó azzal a fogalommal, amelyet az egész műkifejezés jelöl. (...). Pl. *szárnygurítós szintes keresztpáasztafejtés iszap tömedékeléssel*”.

Az utolsó követelmény legfontosabb része, hogy az összetett műkifejezések alkotórészei között ne legyen ellentmondás.

Klár és Kovalovszky szerint a terminusokkal szemben támasztott követelmények teljesülése esetén ellentmondásmentesen, jól használható lenne a terminusokat osztályozó rendszer. A terminusalkotással kapcsolatban korábban megfogalmazott elvek és a terminusokkal szemben megfogalmazott követelmények még ma is sok tekintetben megállják a helyüket.

3.3. A műszók és műkifejezések alkotása

Klár és Kovalovszky *A műszók és műkifejezések alkotása* című részben négy kritériumot állítanak fel a tudományos műszavakkal szemben, hogy miképpen lesznek képesek jó terminológiai rendszert alkotni. A négy kritérium a következő: „a) ha minden műszó vagy műkifejezés egy tudományágon belül csak egy fogalmat jelent; b) ha a műszó a fogalom lényegét belső ellentmondásoktól mentesen, tehát pontosan és világosan fejezi ki; c) ha a műszó vagy műkifejezés ezenkívül rövid, találó, tehát alkalmas arra, hogy széles körben elterjedjen; d) (...) ha a fenti követelményeknek megfelelő műszavakat tudományáganként úgy csoportosítják, hogy összefüggéseiknek megfelelően egy-egy tudományágon belül valamennyi fontos alapfogalmat kifejezzék” (Klár–Kovalovszky 1955: 44).

Ezek az elvek azonban sok esetben nem teljesülnek és nem is teljesülhetnek, több ok miatt: a „szaknyelvekben gyakoriak a többjelentésű szavak, és vannak szinonimák” (Fóris 2005: 21), a terminusok gyakran nem pontosak és szóalakjukat sokszor többszörösen összetett kifejezések alkotják. A szerzőpáros néhányat emel ki a szakszókincs jellegzetes hibái közül – melyekre a terminológiai rendszerezés során fény derülhet – ilyenek többek között a többértelműség vagy a felesleges idegen szavak, rossz fordítások stb. (Klár és Kovalovszky 1955), de nem tárgyalják a szinonimák kérdését. Napjaink szakirodalmában viszont egyre többször találkozni azzal a téves nézettel, hogy a szaknyelvekben nincsenek szinonimák. Számos példát sorol a szaknyelvi szinonimák létezésére Fóris (2005) is például a matematika tárgyköréből, ilyen például az *egyenlet*, *formula*, *összefüggés*. Hasonlók az adózás tárgyköréből a *szuperbruttó* és az *adóalap kiegészítés* terminusok.

Klár és Kovalovszky azon eseteket is sorra veszi, mikor szükséges új műszót vagy műkifejezést alkotni. Általánosságban négy esetet vesz fel, ezek a következők: „a) ha valamely tudományos fogalom jelölésére még egyáltalában nincs megfelelő kifejezés; b) ha a meglévő kifejezés valamely okból eleve hibás; c) ha a jó műszónak vagy műkifejezésnek értelme megváltozott (pl. a tudomány fejlődése következtében); d) ha a fogalmat jelölő idegen kifejezést megfelelő magyarral akarjuk pótolni” (Klár–Kovalovszky 1955: 45).

A szerzőpáros könyvének második része – A műszaki tudományos terminológia rendszerezése – számottevő hányadát teszi ki a teljes műnek, mivel a 4. fejezetben, amely a műszók és műkifejezések alkotásával foglalkozik, a műszavak alkotásának lehetséges formáit részletezi, és azokat példákkal illusztrálja. Három nagy kategóriát különböztet meg a

műszavak és műkifejezések lehetséges szóalkotási módjait illetően, ezek a következők: szóképzés, összetétel és egyéb módok, természetesen ezeket mind kisebb csoportokra osztja. Képzés esetében a képzőket és képzésmódokat különíti el, összetétel esetében az összetétel minőségét vizsgálja, az egyéb kategóriában szerepel többek között a nyelvújítás idején oly divatos szóalkotási módok közül a tájszavak felhasználása, a régi szavak felelevenítése, de szerepel még a körülírás vagy az idegen szó átvétele, mint lehetséges szóalkotási mód (uo. 44–58.).

Mint azt már korábban Fábián Pál írásából említettem, a szóalkotás módjaiban nincs különbség a tekintetben, hogy közszó vagy szakszó alkotásáról beszélünk. „A szóalkotás módjában nincs különbség: a gazdasági élet új szavait ugyanazokkal az eszközökkel hozzák létre, mint az irodalom szavait: a nyelvújítás szóalkotási módjainak valamelyikén. A gazdasági élet nyelvére különösen jellemző eljárás nincs” (Fábián 1955: 223).

A mai terminusok alakjának megalkotásánál több nehézségbe is ütközünk egyszerre. 1) Nagyrészt olyan bonyolult és összetett fogalmakat kell megnevezni, amelynek lényegét nem lehet egyetlen lexémával pontosan kifejezni. Ilyen terminus például a molekulafizikában: *a gerjesztett állapot élettartamának a gerjesztő fény hullámhosszától való függése*. Az ilyen esetekben a definíció fontos szerepet játszik, amelynek megértése sokszor magas szakmai ismereteket kíván meg. 2) A fogalmak száma gyorsan növekszik, így természetesen egyre nagyobb számú terminusra van szükség. Ennek viszont az a következménye, hogy a fogalmak egyedi megnevezésére olyan sok terminust kell bevezetni, hogy könnyen követhetatlenné és áttekinthetatlenné válnak. Ami szintén nehézség, hogy a meglévő nyelvi elemekből egyre nehezebb a korábban kimondott követelményeknek megfelelő új szavakat létrehozni (Fóris 2005).

A Klár és Kovalovszky művében foglaltak kétségtől még ma is számos tekintetben megállják a helyüket. De a tudomány, a technika és a gyorsuló világ hatására tömegesen keletkeznek az új fogalmak, és ennek egyenes következménye a nagy mennyiségű új terminus. A fél évszázada leírt alapelvek még sem csak a minket körülvevő világ adta új lehetőségek miatt nehezen követhetőek és alkalmazhatóak, de a szakemberek nézetei is élesen elkülönültek ennyi idő alatt. A terminusokról vagy szakszavakról való vélekedés vizsgálatakor alapvetően két nagy csoportot kell megközelítenünk, a terminológia nyelvszemléletet és a nyelvészeti megközelítést.

A leglényegesebb különbség a két nézőpont között, hogy a nyelvészet a szemasziológiai megközelítést fogadja el, azaz jelalapú a vizsgálódás. A szóalak formájából indul ki, és ahhoz

rendeli a jelentést. Abban az esetben, ha egy formához több jelentés tartozik, akkor többjelentésű szóról beszélünk (poliszémia vagy homonímia). Ezzel szemben a terminológiai megközelítés onomasziológiai szemléletű, azaz fogalomalapú, tehát a fogalomból indul ki és onnan jut el a szóalakhoz. A fogalomnak van egy jelentésegysége, amely több formában is létezhet, több jelölője lehet – ez tulajdonképpen nem más, mint szinonímia. A fogalom az elsődleges, ennek megadása és a hozzátartozó jelölője együtt alkotja a terminust.

4. A terminológia viszonya a nyelvműveléshez és a szaknyelvkutatáshoz

A nyelvművelés az ismeretterjesztést szolgálta, lényege, hogy megtanítsa, illetve tudatosítsa a magyar nyelv nyelvtani szabályait azok számára, akik azt nem ismerik elég jól, így például a szakembereknek. Ugyanis a megfelelő, új szakszavak megalkotásához kettős ismeretre van szükség, egyszerre kell a fogalmakat és a nyelvtani szabályokat jól ismerni. Éppen ezért vált szükségessé, hogy szakemberek számára útmutatókat készítsenek, melyek grammatikai, de főként a szóalkotási szabályokról tartalmaznak ismereteket (Fóris 2010a). Ilyen például a már korábban említett Klár–Kovalovszky-féle munka is, mely a „műszavak és műkifejezések” alkotásával foglalkozik. Ugyanígy Grétsy László 1964-ben kiadott *Szaknyelvi kalauz* című munkája, melynek már előszavában írja a szerző, hogy elsősorban a *szakemberhez* (nem nyelvészhez és nem a nagyközönséghez) szól (Grétsy 1964, lásd még Grétsy 2002). A könyv a nyelvi tanácsadó szerepét tölti be, körüljárja a helyesírás, szóalkotás, a mondatban legfontosabb kérdéseit, illetve helyes és helytelen formákat is bemutat, a szerző minden példáját eredeti szakszövegből meríti (Fóris 2010a).

A nyelvújítás elsődleges célja „a közérthető magyar szavak megalkotása, a „magyarosítás” volt” (Fóris 2010a: 425). Leginkább arra törekedtek, hogy a fogalom jellemzői alapján a már létező terminológiai rendszerbe illő szót megalkossák, mindezt úgy, hogy a magyar nyelv szabályait figyelembe veszik. Igyekeztek minél több belső keletkezésű szót alkotni ahelyett, hogy esetleges vagy akár helytelen tükörfordításokat hozzanak létre. Tevékenységüket éppen ezért is „nevezték szóalkotásnak és nem fordításnak” (Fóris 2010a: 425). A magyar nyelvújítás időszakában sokan foglalkoztak azzal, hogy helyes magyar szakszavakat alkossanak, melyeket szótárakban rögzítettek (Fábián 1955, Kovalovszky 1955). Az új szakszavak elterjesztéséhez nagy segítséget nyújtottak a szótárak, melyeket egyre nagyobb számban kezdtek el megjelentetni (Fóris 2010a) főként az 1805. évi 4. tc. közzététele után. A törvénycikk „kimondja a magyar nyelvnek jogaiba való iktatását” (Tolnai 1929: 21).

A nyelvművelés során a szakembereket abban segítették, hogy a magyar nyelv szabályait megfelelően használják, szabatos szavakat és kifejezéseket használjanak és hozhassanak létre. Hiszen a nyelvművelés magától értetődőnek tekintette, hogy a szakemberek a fogalmakat jól ismerik (Fóris 2010a). Nem volt céljuk a szaknyelvek összetett kérdéseinek alaposabb vizsgálata, sokkal inkább az elfogadott szabályok és normák terjesztése volt. A magyar nyelvművelés a magyar szabványosításban is érezteti hatását, ahol

a szakemberek még ma is a terminusok jelölőjének magyarosságát tekintik elsődleges, betartandó követelménynek (Fóris 2010a).¹ A nyelvművelésnek nem feladata a szaknyelvekkel kapcsolatos kutatások végzése, annál inkább „a magyar művelt köznyelv kialakult és elfogadott szabályainak és normáinak terjesztése” (Fóris 2010a: 427).

Az európai nyelvek törekvései, amelyek „a latin-görög terminológia önálló nemzeti szókinccsel való cseréjét célozták meg” (Fóris 2005: 14), hatással voltak a magyar nyelvújításra. A magyar szaknyelv esetében a latin-görög hatás mellett, jelentős volt még a nyugati európai nyelvek közül a német befolyása is (Fóris 2005).

A magyar szaknyelvkutatás kialakulásának alapjait a nyelvújításhoz és az akkor kialakult nyelvműveléshez szokták kötni (Fóris 2010a). Fóris Ágota *A szaknyelvkutatás modelljei és módszerei...* című 2010-es tanulmányában áttekinti a szaknyelvkutatás néhány alapfogalmát, illetve összeveti a terminológia és a szaknyelvkutatás módszereit. Mindkét diszciplína alapfogalma: a *terminus*, de kutatási módszereik olyannyira eltérnek egymástól, hogy ugyanaz a jelölő más fogalmat jelöl a két területen. A tanulmányában ismertette a különböző nyelvváltozat-típusok modelljeit, illetve osztályozásuk szempontjait. Áttekintéséből jól látható, hogy a magyar nyelvészeti szakirodalomban nem egységes a felfogás a társadalmi nyelvváltozatok osztályozását illetően. A Kiss Jenő-féle osztályozás a legelterjedtebb és egyben a legelfogadottabb, amely szerint a magyar nyelv nyelvváltozat-típusait három nagy csoportba osztjuk: 1) köznyelvi változatokra, 2) társadalmi változatokra és 3) területi változatokra. A társadalmi változatokon belül megkülönböztetnek szaknyelveket és csoportnyelveket (Kiss 1995). A korábbi gyakorlat szerint főként szókincsbeli eltérések alapján osztályozták a nyelvváltozatokat. Kiss Jenő hangsúlyozza, hogy nincs szó nyelvekről, csupán szókészletbeli eltérésekről. „A szaknyelvekre az jellemző, hogy logikailag és nyelvileg rendezett, definiált, kodifikált s közérdekű terminológiájuk van” (Kiss 1995: 75). Fóris (2010a) javasolja, hogy célszerűnek tűnik összevetni a dialektológiában alkalmazott szóosztályozási módszert a szaknyelvkutatás szóosztályáival. Ezek alapján pedig „a szakszókészletet vizsgálata során az osztályozás szempontjai tehát a szóalak és a jelentés (funkció), valamint a kommunikáció (a köznyelvi alapú érthetőség) lehet” (Fóris 2010a: 434). Így összesen négy csoportra oszthatjuk a szakszókészletet. 1) Valódi szakszó: jelentésében és

¹ A terminusok alakjáról a szabványosítás elvei korábban a Wüster elveivel egyeztek meg, azaz a jelölő nemzetközi formáit részesítették előnyben. Azonban az ISO 704: 2000 *Terminology Work – principles and methods* szabvány már azt írja elő, hogy „az anyanyelvi formákat kell előnyben részesíteni a közvetlen átvételekkel szemben” (Fóris 2010b: 185).

alakjában is különbözik a köznyelvi szavaktól. Ezt további két alcsoportra bonthatjuk: a) konkrét szakszó: köznyelvben sem a szóalak, sem a fogalom nem ismert, pl. *differencia hányados, predikátum*, b) lexikai szakszó: a köznyelvben a fogalom ismert csak más jelölővel, pl. *stroke* – kny. *gutaiütés*, részviszonyban *agyvérzés*. 2) Jelentésbeli szakszó: alakilag megegyezik a köznyelvi szóval, de jelentésében különbözik tőle, pl. *zöld* – elemi részecskét jelöl. 3) Köznyelvvvel közös szakszó: szóalakjában és jelentésében is megegyezik a köznyelvi szóval, de egy adott szakma szókincséhez is hozzátartozik, pl. *hegy, domb, folyó* (földrajz) (Fóris 2010a). A szaknyelvek között egyre nagyobb az átfedés, és a szakszókincs is folyamatosan gyarapszik, így nehézkes az ilyen jellegű osztályozása a szakszavaknak.

Szaknyelvi kutatások az 1970-es évekig szinte csak lexikai vizsgálatokra korlátozódtak, a magyar nyelvészeti forrásokban a *szakszavak* meghatározása nem ellentmondásmentes: egyrészt kizárólag szakmai nyelvhasználatban fordulnak elő, máshol ismeretesek és használatosak a mindennapi beszédben is. Szociolingvisztikai módszerekkel a szakszavak elkülönítése nehézkes, hiszen az ilyen szemléletű szaknyelvkutatás során mindig a köznyelvhez² viszonyítva végzik a kategorizációt. A kvantitatív nyelvészet és szövegnyelvészet vizsgálatai megállapították, hogy a szakszöveget nem csak lexikai állományuk teszi szakszövegekké, hanem céljuk és egyéb köznyelvi szövegektől eltérő statisztikai jellemzők, például egyes grammatikai szerkezetek gyakorisága stb. (Fóris 2010a).

Szókincsvizsgálatokkal a jelalapú (szemasziológiai) lexikológián és lexikográfián túl a fogalomalapú (onomasziológiai) terminológia és terminográfia is foglalkozik. A terminológia a nem a nyelvet használó társadalmi csoport szempontjából közelít a szaknyelvekhez, hanem a fogalomalapú nyelveírás a célja. Éppen ezért „a fogalmat, valamint a fogalom és a jelölő viszonyát, a jelentést állítják a kérdéskör középpontjába” (Fóris 2010a: 436). Fórist vizsgálatai arra a következtetésre juttatták, hogy a szaknyelvek tárgykörében lévő ellentmondásokat a fogalomalapú megközelítéssel és új modellek és módszerek kidolgozásával fel lehet oldani.

² „ (...) A köznyelv az a központi kategória, amely az etalon szerepét tölti be (..)” (Fóris 2010: 434).

5. A mai terminológia elvei

5.1. Az egydimenziós modell problémái

A Bécsi Kör meghatározó alakja, Eugen Wüster „1931-es doktori disszertációjában fektette le a terminológia alapjait” (Fóris 2005: 14). Élete során mindvégig elkötelezett volt a terminológia iránt és sokat tett annak diszciplínaként való elfogadtatásáért (Cabré Castellvi 2008). A *terminus* ma is általánosan elfogadott modelljét Wüster vezette be, melynek lényege, hogy a terminust a nyelvi jel és a fogalom együttese alkotja, tehát „a terminus, mint nyelvi jel, csupán a jelölt fogalommal van kapcsolatban” (Fóris 2009: 36), a fogalom jegyei határozzák meg a terminus jelentését. Ez az elképzelés egydimenziós modellel írható le, ami jól tükrözi a terminus és a fogalom viszonyát, vagyis azt, hogy a „terminus mindig fogalmat jelöl” (uo. 36). Ha a terminust a jelölő és a jelentés egységének tekintjük, abban az esetben terminusalkotás csak a fogalom jellemzőinek megismerése után lehetséges.

A bécsi terminológiai iskola ennek a viszonynak meghatározó szerepet tulajdonított a terminus jelentését illetően, és ez alapján további általános érvényű következtetéseket vont le. Úgy vélték ugyanis, hogy a terminus a fogalmakon keresztül minden természetes nyelvben azonos entitást jelöl, és csak a nyelvi jelölőben volna különbség. Ebből következett a nemzetközi szabványosítás gondolata³, amely műszaki és egyéb gyakorlati tudománykör nemzetközi kapcsolatrendszerében a terminusok megvalósított szabványosítása révén megkönnyítette a nemzetközi kommunikációt. Elképzelésük általánosítása viszont nem helytálló, hiszen a különböző kultúrákban és nyelvi közösségekben nem feltétlenül ugyanazok az osztályozási szempontok a fogalomalkotásban (Fóris 2009). Éppen ezért a különböző nyelvekben bevezetett terminusok jelentései is eltérhetnek egymástól, így a nemzetközi szabványok bevezetéséhez „a különböző nyelveket beszélő közösségekben kialakult fogalmak és a nyelvi kódok átrendezésére van szükség, és a szabványosítás első lépése a fogalmak meghatározása és szabványosítása” (uo. 36).

A terminológiai kutatások viszont rámutattak arra, hogy a terminusok funkcióját, azaz a nyelvi megnyilatkozásban betöltött szerepüket, a fogalomhoz való viszonyon kívül más kapcsolatok is befolyásolják. A terminus értelmét, azaz a szövegben elnyert jelentését

³ Eugen Wüster munkásságának köszönhető, hogy külön műszaki bizottság foglalkozik a terminológiával ISO/TC 37.

módosíthatja a nyelvi szerkezet és a pragmatikai kontextus is. „Ebből következik, hogy a terminus szerkezete (felépítése) valójában a wüsteri elképzelésnél bonyolultabb, többszörösen összetett” (Fóris 2009: 36).

Szükségessé vált tehát a terminológia elméletének módosítása. Így széleskörű kutatások indultak meg, az eredmények rámutattak a korábbi egydimenziós modell ellentmondásaira. Egy olyan új, több dimenziós modell bevezetése vált szükségessé, amely lehetővé teszi a terminus többoldalú kapcsolódási lehetőségeinek vizsgálatát is (vö. Fóris 2009).

5.2. A többdimenziós modell, Teresa Cabré ajtó elmélete

A mai terminológia egyik kiemelkedő alakja M. Teresa Cabré Castellví, aki 2003-as *A terminológia elméletei* című munkájában részletesen elemzi a wüsteri elméletet és ismerteti az egydimenziós modell ellentmondásait. A kérdéskör alapos vizsgálatát követően pedig bemutatja az általa javasolt terminusmodellt, mely nagyrészt kiküszöböli az egydimenziós modell hiányosságait, azaz figyelembe veszi a terminus jelentését meghatározó egyéb hatásokat is.

Cabré szerint az alapvető különbség a hagyományos és az általa képviselt terminológiaelmélet között az elmélet központi tárgyában van. A hagyományos elmélet szerint a vizsgálandó tárgy nem más, mint „a fogalom és azok viszonya és csak azután a jelölők és az egyéb jelek, amelyek kifejezik a fogalmakat” (Cabré 2008: 31). A Cabré-féle elméletben viszont az úgynevezett *terminological unit* (*terminológiai egység*), az amit vizsgálni kell.⁴ Cabré álláspontja szerint a terminológiai egység pragmatikai és kommunikatív egységként tér el a szavaktól, formai vagy szemantikai szempontból nem.

Cabré a hagyományos terminológiaelmélet és az általa képviselt felfogás közti véleménykülönbséget két nézőpont leírásával szemlélteti, a szemiotikai és a nyelvészeti megközelítéssel. A szemiotikai nézőpont a fogalom függetlenségét és annak elsődlegességét hangsúlyozza a jelölőjével szemben, illetve megjegyzi, hogy a jelölő nem kizárólag nyelvi (gondoljunk itt a különböző piktogramokra és szimbólumokra). Ezzel szemben a

⁴ Cabré 1999-es írásában vezette be a terminológiai alapegység összetettségét jól tükröző új nyelvi jelölőt a *terminological unit*-ot, az egyetlen kapcsolatot kifejező *term* (magyarul: *terminus*) helyett. Fóris 2009-es *A terminus háromdimenziós vektormodellje* című cikkében kifejti, miszerint „a terminusra vonatkozó ismeretek bővülése miatt nem szükséges a nyelvi jelölő megváltoztatása, mivel ugyanazokat a nyelvi egységeket jelöli a terminus szó, mint eddig, pusztán annyi változás történt, hogy a terminus tulajdonságairól van több ismeretünk” (Fóris 2009: 37). Éppen ezért én is a továbbiakban kizárólag a *terminus* nyelvi jelölőt használom.

nyelvészeti nézőpontban „az ismeretkör tárgya a terminológiai egységek mint forma és a tartalom oszthatatlan kombinációi” (Cabré 2008: 32), tehát szoros kapcsolat van a tartalom és a forma között, ezért nemcsak jelölnek, hanem jelentésük is van az egységeknek (uo.).

Cabré kísérletet tett egy olyan modell megalkotására, amelyben a két felfogás összeegyeztethető, ezt a modellt *ajtók elméletének* nevezte el. „Ez a modell megkísérli ábrázolni a tárgyhoz történő többféle, de nem egyidejű eljutást: oly módon, hogy akár a fogalomtól, akár a terminustól, akár a szituációtól indítjuk a vizsgálódást, a központi tárgyhoz, a terminológiai egységhez közvetlenül jutunk el (Cabré 2008: 32). A modell középpontjában a terminológiai egység áll, amelyet három különböző nézőpontból vizsgálhatunk. A három nézőpont (három különböző ajtó) a következő: „a kognitív (a fogalom), a nyelvészeti (a terminus) és a kommunikatív (a szituáció)” (Cabré 2008: 32). A terminológiai egységek leírásához és magyarázatához nyíló egyik ajtó megmutatja az egység fogalmi alkotóelemét, a másik ajtó kinyitásával nyelvészeti szempontból tudjuk vizsgálni a terminust, és végül a kommunikációs szempontból végezhetjük a vizsgálatot. A célja és egyben előnye ennek a modellnek, hogy az egyik ajtó kinyitásával nem zárjuk ki a másik két ajtó létezését, tehát a terminológiai egység többdimenziós voltát. Ez a modell a terminus három tulajdonságát mutatja meg és ez a „szerkezeti összetettség teszi lehetővé, hogy a terminusnak a kommunikációs folyamat különböző helyzeteiben egymástól eltérő kapcsolatai jöjhessenek létre” (F ris 2009: 37).

A Cabré által javasolt modell egy olyan strukturális modell, amely lehetővé teszi a terminus szerkezetének tanulmányozását. A terminus szerepének és többoldalú kapcsolódási lehetőségeinek a megismeréséhez ez az elmélet jelentős segítséget nyújt. Régi, egydimenziós modellel ellentétben ez az új, többdimenziós modell alkalmas a terminus összetett felépítésének modellezésére és valamennyi tulajdonságának a tanulmányozására (F ris 2009).

5.3. A terminus háromdimenziós vektormodellje

F ris  gota *A terminus háromdimenziós vektormodellje* című tanulmányában az új modell innovációi mellett kitér annak hiányosságára is. Véleménye szerint az ajtó elmélet segíthet a terminus jellemző tulajdonságainak a meghatározásában, de nem képes a nyelvi folyamatokat jól leírni, mivel a modell statikussága révén nem tudja követni a terminus összetevőinek dinamikus változását. A modell azért statikus, mert a háromféle vizsgálat közül egyidejűleg csak egy végezhető, ugyanis az egymást követő vizsgálatok a terminus ugyanazon állapotára

kell, hogy vonatkozzanak, azaz a megfigyelések között eltelt idő alatt a terminus nem változhat. A Cabré-féle modell így nem nyújt információt arról, hogy „milyen viszonyban vannak az egyes jellemzők egymással vagy milyen részt jelentenek az egység egészében, illetve ha valamelyik jellemző változik, akkor a változás milyen hatással van a többi összetevő szerepére” (Fóris 2009: 38). A modell statikussága miatt ezekre a kérdésekre nem adhat kielégítő választ, így Fóris bevezet egy új modellt, amelyet *terminus vektormodellnek* nevez. „A vektormodell terminológiába való bevezetése lehetővé teheti a terminus egyes összetevői szerepének, a fogalmi, nyelvészeti és kommunikatív környezethez való viszonyának a tanulmányozását” (uo. 39).

A vektormodellek gyakorlati alkalmazhatóságát figyelembe véve és a vektorok tulajdonságait (felbonthatóak, műveletek végezhetők velük stb.) ismerve megalkotott egy olyan modellt, amely képes a terminus nyelvhasználatban betöltött értelmét megadni. A terminusvektor a terminushoz rendelt három komponensből áll: a fogalmi, nyelvészeti és a kommunikációs komponensekből, ezeket a terminuskomponenseket a terminus egymásra merőleges koordinátatengelyekre vetített összetevőiként képzeljük el, melyek eredője adja meg a terminus nyelvhasználatban betöltött szerepét. Bármely komponens változik is meg, – akkor is, ha a másik kettő közben esetleg nem is módosul –, de eközben a terminus vektora marad a komponensek eredője. „Más szövegkörnyezetben, eltérő pragmatikai viszonyokban a terminus nem minden esetben tölt be azonos szerepet” (Fóris 2009: 40), ilyenkor állítják azt, hogy megváltozott a terminus jelentése, pedig ilyen esetben a terminus *értelmének* a változásáról van szó. Ilyen a komponensek értékében bekövetkező változások figyelhetők meg például ha összehasonlítunk egy szaknyelvi vagy köznyelvi szövegben előforduló terminust. Egy terminus a terminológiai rendszer több helyén is előfordulhat és ezekben a különböző környezetekben „a terminus minden helyen megmaradó fő meghatározó jegye mellett más-más egyedi meghatározó jegyei adják meg az adott helyen létező kapcsolatait” (Fóris 2005: 39), erre hoz példát Fóris (2005): a *gyémánt* terminust vizsgálja több különböző terminológiai fában. Az 1. ábrán a *szén* terminusnak a szén szerkezet szerinti osztályozása látható (Fóris 2005: 41), 2. ábrán pedig a *gyémánt* terminusnak a gyémánt felhasználási módja szerinti osztályozását (Fóris 2005: 42) (lásd a mellékletet).

A vektormodell alkalmazhatósága nem csak abban nyilvánul meg, hogy képes a terminus hármas összetettségét kifejezni, de az összetevők értékeinek viszonyát is megmutatja, és „a nyelvhasználat körülményeihez rendeli hozzá” (Fóris 2009: 40). Ez a modell tehát egyszerre strukturális és funkcionális. A Fóris-féle vektormodell segítségével a

terminuskomponensek változását gyorsan és szemléletesen lehet tanulmányozni. Különböző természetes nyelvekben a terminusok összetevőiben eltérések mutatkozhatnak, melyeket a vektormodellel lehet értelmezni (uo.).

5.4. Mai terminológiai munkák

Az elmúlt évtizedekben jelentős változások következtek be a tudományok szemléletében. A tudományok interdiszciplináris együttműködése mindig kiváló eredményeket hozott. A terminológia tudományra való rálátásához el kell fogadnunk annak interdiszciplináris voltát. Számos egyéb tudomány eredményeit és kutatási módszereit használja fel a terminológia tudománya, például a fordításelmélet, korpusznyelvészet, szövegnyelvészet, lexikológia, lexikográfia vagy az ismeretelmélet stb.

Korábban a szaknyelvi kutatások kizárólag lexikai vizsgálatokra korlátozódtak. Úgy vélték, hogy a szakszövegeket kizárólag lexikai állományuk teszi szakszövegekké (Fóris 2010a). A pragmatikai nézőpontot és a kontextust nem vették figyelembe. A kvantitatív nyelvészet és a szövegnyelvészet eredményeinek köszönhetően a szaknyelvi vizsgálatok hangsúlya a szöveg szintjére helyeződött át és előtérbe került a pragmatikai nézőpont is. A korpusznyelvészet is nagyban segítheti a mai terminológiai munkát, gondoljunk csak a párhuzamos korpuszok és az összehasonlító korpuszok nyújtotta lehetőségekre.⁵ A technika és az internet adta lehetőségek következtében mégis a leghatékonyabb alkalmazása a terminológiának az adatbázisokon belül a terminológiai adatbázisokban valósul meg. Ezért ezzel részletesebben foglalkozom.

5.5. Terminológiai adatbázisok

Tamás Dóra (2009, 2012) tanulmányai átfogó, részletes képet adnak a mai terminológiai munkákról. Cikkeiben ismerteti a trieszti Termit adatbázist, magyar vonatkozásban a IATE-t és a terminológiai adatbázisok összetett változatainak példájaként pedig az EOHS Term-et. Példákkal szemléltetve mutatja be a terminológia gyakorlati alkalmazását, vagyis azt, hogy a terminus megadása során hogyan jelennek meg a ma elfogadott elmélet tételei a gyakorlati munkákban. Tamás (2009, 2012) – aki elsősorban a szakfordítók számára készítette

⁵ Véleményem szerint a terminológia szövegszintű vizsgálatához érdemesebb összehasonlító korpuszokat vizsgálni, mivel a párhuzamos korpuszokban fordításról lévén szó, ami magában hordozza a félreértéseket (B nyelv az A fordítása). Míg az összehasonlító korpuszok bizonyos előre meghatározott kritériumok alapján kiválasztott szövegek összehasonlítása.

tanulmányát – a terminológia módszereit ismerteti és a terminológiai adatbázisok hatékony alkalmazásának lehetőségét hangsúlyozza.

A mai felgyorsult világ számos területen hozott változásokat, így a hagyományos eszközök mellett mind fontosabb szerephez jutnak a modern terminológiai adatbázisok. A korábbi eszközök, mint például a köznyelvi szótárak, a szakszótárak vagy a glosszáriumok nehezen tudják követni a szakfordítói igényeket. A modern terminológiai adatbázisok megkönnyítik a fordítói tevékenységet, mert többletinformációt nyújtanak a hagyományos eszközökhöz képest. A szakterületek fejlődésével és differenciálódásával a szakfordítóktól is egyre magasabb színvonalú munkát várnak el, ahol már az idegennyelv-tudás mellett a szakterület alapos ismerete is szükséges. „A szakfordítói terminológiai adatbázisok a fordítási folyamat támogatásán túl hozzájárulhatnak a szaknyelvek terminológiai rendezéséhez és ezáltal elősegíthetik mind a szakfordítókat, mind a szakemberek egységes terminushasználatát” (Tamás 2009: 214).

„A terminológiai adatbázisok olyan, elektronikusan tárolt terminológiai adatok gyűjteményei, amelyek az onomasziológiai szemléletet követve készülnek, és egy vagy több nyelven egy vagy több szakterület terminusait tartalmazzák a hozzájuk tartozó definíciókkal együtt” (Sermann és Tamás 2010, idézi Tamás 2012).⁶

A hagyományos szakfordítói segédeszközökhöz képest az elektronikus adatbázisok nagy előnnyel rendelkeznek, hiszen nem csak egy adott korszak nyelvhasználatát képesek rögzíteni, mivel a számítógépes adatbázisok „rövid idő alatt és célzottan, azaz az igényeknek megfelelően frissíthetők” (Tamás 2009). Ez azért is fontos, mivel a szakmák fogalmi rendszerét a folyamatos fejlődés következményeként időnként átrendezik. A napjainkban zajló gyors változások miatt pedig különösen fontos a terminusok definíciójának írott formában történő rögzítése, mivel ez biztosítja a nyelvi közösségen belüli egységes használatot. A számítógépes adatbázisok jelentősége olyan nagy, hogy szabvány is létezik a terminográfiai cédula elkészítéséhez. A terminológiával és terminográfiával pedig az ISO 37-es munka bizottság foglalkozik (ISO/TC 37)⁷.

„A terminográfia alatt a terminológia gyakorlati alkalmazását, egy-egy terület terminusainak a kidolgozását értik” (Tamás 2009: 216) – Tamás megjegyzi, hogy a Trieszti

⁶ A terminológiai adatbázisokat ne tévesszük össze az elektronikus szótárakkal, amelyek központi eleme a szó, és általában szemasziológiai módszerek alapján készítik (Tamás 2012).

⁷http://www.iso.org/iso/home/standards_development/list_of_iso_technical_committees/iso_technical_committee.htm?commid=48104

Tudományegyetem kutatóinak szóhasználatától eltérően e fogalom jelölésére az alkalmazott terminológia terminus is használatos. Megkülönböztet hagyományos (nem számítógépes) és modern terminográfiát (számítógépes módszerek, pl. terminológiai adatbázis szerkesztése). Továbbá terminológiai adatbázisok három alapvető típusát különíti el: 1) egyszerű terminológiai adatbázis, adatbank; 2) hagyományos (vagy klasszikus) terminológiai adatbázis, illetve adatbank; 3) összetett terminológiai adatbázis (fajtái: tudásbázis, terminológiai információs rendszer) (Tamás 2009, 2012).

A szakfordítói terminológiai adatbázisok többletinformációt nyújtanak a hagyományos, nyomtatott segédeszközökhöz képest. A számítógépes adattárolás lehetőségének köszönhetően rövid idő alatt, megbízható információkat kaphatnak a szakfordítók, akik nem feltétlenül ismerik az adott szakma fogalmi rendszerét.

A terminológiai adatbázisokban nem csupán forrásnyelvi és célnyelvi terminuspárok tekinthetők meg, hanem az ekvivalencia szintjét is jelölik. Különösen fontos ez olyan szakterületek esetében, mint a gazdaság vagy a jog, ahol legtöbbször eltérő a fogalmi és nyelvi rendszer, tehát nem áll fenn teljes ekvivalencia-viszony a terminusok között.

Az előző fejezetben utaltam arra, hogy a terminológia területén kialakult új helyzetben nem valósíthatók meg maradéktalanul azok az elvárások, amelyeket az előző évszázadokban megfogalmaztak. Például az az elvárás, hogy a terminus jelölője fejezze ki a jelölt fogalom fontos tulajdonságait, sok esetben nem teljesíthető. A tárolási lehetőség megnövekedése miatt viszont lehetőség van a terminus nyelvi jelével kapcsolatos minden információ megadására. Az adatbázisokban az egyik legfontosabb információ a definícióval pontosan körülírt fogalom, ami a modern elméletekben is a terminus legfontosabb komponense. Az adatbázisoknak a terminológia-elmélet megvalósítására kialakított szerkesztési algoritmusai rögzítik minden fontos információ megadási módját. A szerkesztési eljárás menetében, az adatlap tartalmában megtaláljuk a Cabré–Fóris-féle hármas összetevőket a fogalmi, a nyelvi és a pragmatikai információkat megadó adatmezőben. Az adatbázisok alkalmasak egyéb információk megadására is, mint pl. helyesírási változatok, rövidítések, állandósult szókapcsolatok stb. Különösen fontosak azok az információk, amelyeket a fogalomra vonatkozóan rögzíthetünk az adatbázisban, alá- és fölérendeltségi, rész- és egészviszonyok megadása más fogalmakhoz viszonyítva, utalás más fogalmakra. Fontos még a terminus elhelyezése az adott fogalmi hálóban, mivel így nem csak megérthetjük a terminust, de az alá- és fölérendelt terminusokat is megismerhetjük. Ezeket a viszonyokat, amelyek egy vagy több

nyelven belül is megvalósíthatók, gráfokkal ábrázolják, ezáltal a fogalmi rendszerek eltérései megismerhetők, melyek ismerete nélkül akár hibás fordítások is születhetnek.

A terminológiai adatbázisoknak köszönhetően a terminus használatának bemutatására is van lehetőség a kontextusban. A terminológiai cédulák tartalmazzák még a szerző adatait, ami ellenőrizhetővé teszi az adatokat, emellett fel kell tüntetni még a terminológiai cédula készítésének dátumát, ezen belül pedig az adatok keletkezését, módosítások idejét és így az utolsó frissítés időpontját is, ezeket automatikusan rögzíti a rendszer (uo.).

A terminológiai cédulát viszont nem kizárólag nyelvi információkkal vagy hagyományos ábrákkal lehet feltölteni, hanem különböző audio- és audiovizuális anyagokat tárolhatunk, illetve külső hivatkozásokat is megadhatunk. Több szerző megemlíti még olyan előnyöket, mint az adatbázisok összekapcsolása és egységesítésének lehetősége.

Tamás (2009) vizsgálatai során megállapította, hogy a terminológiai adatbázis létrehozásakor milyen szempontokat vettek figyelembe. A hagyományos terminográfiai módszerek közül négy szempontot alapvető fontosságúnak ítélték meg, ezek a következők:

- a terminológiai, azaz a fogalomalapú megközelítéshez híven a szakterületek szakértőinek és nyelvészek együttműködése szükséges,
- a terminusok kiválasztása, mindig eredeti szövegtörzsből és a szakember által javasolt forrásból történjen,
- a terminus és a definíció forrása mindig legyen feltüntetve,
- definíciók is „eredeti szövegtörzsből származzanak, lehetőség szerint ne fordított szövegből” (Tamás 2009: 233).

További szempontokat a technika adta lehetőségekhez mérten módosítottak, ilyen követelmények pl. a szinonimák feltüntetésének módja, melyek gyakoriságát korábban csak szimbólumokkal jelölték, mint ahogy az ekvivalenciaszinteket is. Mivel az ilyen adatbázisoknál már nem csak két nyelvről van szó, és önmagában egyetlen forrásnyelvre való hivatkozás sem elegendő, így a „Notation” index mező bevezetésével megoldották ezt a problémát, mivel ez a mező minden, a cédulán feltüntetett fogalmat egy azonosító kódszámmal jelöl. Ez a kód pedig azért különösen hasznos mivel első három számjegye azonosítja a szerkesztő által készített szószerkezetet, az azt követő számok pedig kijelölik a fogalom helyét az adott fogalmi hálóban. Továbbá ehhez a kódszámhoz lehet hozzárendelni azokat a mezőket is, melyek jelölik a terminus és a többi nyelven megadott terminus közti ekvivalenciaszintet. Az egyszerűség kedvéért nyelvpárokból jelölik az ekvivalenciaszintet, amelyet mindig a két nyelv fogalmi viszonyai alapján kell megadni. Nagy hangsúlyt fektetnek

továbbá a terminusok osztályozására is, mely a gyorsabb kereshetőséget segíti elő, illetve a szubjektivitást kizárva a definíció és a terminus mellett a kontextus és egyéb magyarázatok mellett is fel kell tüntetni a forrást, mely által a cédulán szereplő adatok minősége is könnyedén ellenőrizhető.

A terminológia módszereit alkalmazva az ilyen jellegű adatbázisok fogalomközpontúak, így minden egyes terminográfiai cédula kiindulási alapja nem az adott nyelven használt jelölő/jelölők, hanem a fogalom, éppen ezért egy adatlapon tüntetik fel szerkesztéskor az összes olyan terminust, amely azt a fogalmat jelöli. A fő jelölőn kívül tehát szerepelnek az esetleges szinonimák és egyéb változatok – rövidítések, kódok, helyesírási változatok stb. Abban az esetben viszont, ha homonímia, poliszémia esete áll fenn, tehát a vizsgált terminusnak különböző jelentései vannak, külön terminográfiai cédulát kell létrehozni. Az adatbázis fogalomközpontúságának köszönhetően nem volt szükség a hagyományos, alfabetikus vagy tematikus rendszerezésre, mivel témakörök megjelölésével elhelyezhető a terminus az adott fogalmi rendszerben, így a hozzá kapcsolódó témakörökben is célzottan kereshető lesz, miközben alfabetikus sorrendben is besorolják a terminusokat (Tamás 2009).

A hagyományos vagy klasszikus adatbázisok kategóriájába sorolt IATE, az Európai Unió intézményközi terminológiai adatbázisa, amelyet magyar vonatkozása miatt fontosnak tartok megemlíteni. Tamás (2012) részletes elemzéséből a szerkezeti felépítésre vonatkozó részeket emelem ki. IATE esetében az egyes terminusokra vonatkozó adatok külön terminográfiai cédulán szerepelnek, az alapvető adatmezők a következők: „témakör, a definíció és forrása, a megjegyzés, a kifejezés (azaz a terminus), esetleg referenciával (ekkor hiperlink feltüntetésével szerepel), a megbízhatóság és a bejegyzés kelte” (Tamás 2012: 13). Mivel több uniós intézmény adatait ellenőrzés nélkül összesítették a rengeteg adat egy része már elavult, viszont folyamatos bővülés következtében a megbízhatóság problémás lehet egyes adatok esetében. Továbbá gondot okozhat, hogy sok esetben nem tartalmaznak a terminográfiai cédulák definíciót, esetenként a kontextus helyettesíti azt.

A szintén hagyományos terminológiai adatbázisok közé sorolt TERMit adatbázist részletesen vizsgálja, kiválóan szemléltetve ezzel, hogyan is épül fel egy terminológiai adatbázis (Tamás 2009, 2012), éppen ezért én is ezt mutatom be.

A TERMit adatbázist a legapróbb részletekig kidolgozott szerkesztési útmutatók alapján készítik (Tamás 2012). Minden terminológiai cédula max. 32 000 karaktert tartalmaz és max. 500 field-et (mező), melyek mindegyike max. 4000 karakter lehet.

Négy fő szerkesztési mezőkategóriát lehet elkülöníteni, melyeken belül létezik 500 féle mező.

- index field (index mező): Itt történik a nyelv megadása ISO kódokkal, melyek alapján a terminus egy adott nyelv listájának a részét képezi. Ebben a kategóriában található a „Source” a forrásra vonatkozó adatokat tartalmazó mező és a „Notation”, mely egy kódot tartalmaz.
- text field (szövegmező): Minden terminushoz kapcsolható egy vagy több szövegmező, mely szerepel az index mezőben, ezek a szövegmező különböző hosszúságú szövegeket tartalmazhatnak és különösen alkalmasak a terminusok leírására vagy értelmezésükhöz szükséges információk tárolására, mint a definíció, kontextus, forrás vagy a megjegyzések stb. Ilyenek például: „Concept field”, „Context”, „Context 1”, „Definition”, „Definition 1”, „Grammar”, „Note”, „Source”, „Subfield”, „Variants” stb., ezekből 62 féle variáció létezhet.
- attribute field (attribútum mező): egy lista alapján tartalmazza a besorolhatóságot különböző jellemzők alapján, mint például nyelvtani jellemzők (neme, egyes szám, többes szám, szófaj stb.). Ezekből max. 30 féle variáció létezhet, mint például „Morphosyntax”, „Regional label”, „Style label”, „Synonymy” stb.
- system field (rendszermező): Ezeket a program automatikusan kitölti, itt szerepelnek az adminisztratív információk, ami által ellenőrizhetővé teszik az adatok megbízhatóságát és aktualitását, például „Creation date”, „Created by” stb. (Tamás 2009).

Az összetett terminológiai adatbázisok közül az EOHS Term-et tekintem át Tamás (2012) írása alapján. Tamás megjegyzi, hogy az összetett terminológiai adatbázisok alapvető jegyeiben megegyeznek a hagyományos terminológiai adatbázisok jellemzőivel. Az EOHS Term Tudásbázis elnevezés is jelzi, hogy nem egyszerű adatbázisról van szó, hanem „olyan segédeszközzel, amely a terminológiai adatbázison kívül más ismereteket is tartalmaz” (Tamás 2012) pl. a terminológiai rendszerek grafikus ábrázolását. Újdonság, hogy a vizsgált domén terminológiai hálójának grafikai megjelenítése is lehetséges, ennek segítségével a szakfordító rálátást kap a terminológiai rendszerre és azon belül a vizsgált terminus hierarchikus viszonyaira (Tamás 2012).

A fentiekből jól látható, hogy egy terminográfiai cédula felépítésében miként is szerepelnek a terminográfiai egységet alkotó egyes összetevők. Az adatbázis fogalomközpontúsága (concept-oriented) révén jelenik meg az első számú komponens. Ez azt jelenti, hogy az adatbázis központi eleme az azonosító kódszámmal ellátott fogalom, melynek megjelenési formája a definíció (Tamás 2012). Fóris (2008) hangsúlyozza, hogy a jelölők

rögzítése mellett szükséges a jelentések megadása is, amelyeket viszont csak a fogalmak definiálása alapján lehet megadni. A terminológiai adatbázisokban a fogalmi szempontokat a definíció tartalmazza, így a definíció központi szerepe nem véletlen az ilyen adatbázisokban. Mivel minden terminológiai cédula kiindulási alapja a fogalom, így egy informatikai adatlapon tüntetik fel szerkesztéskor az összes jelölőt, amely azt a fogalmat jelöli (különböző nyelveken is). Azt azonban meg kell jegyeznünk, hogy a fogalom jelölője többféle lehet: lexéma, jel, szám, ezek kombinációja stb. A fő jelölőn kívül szerepelnie kell a cédulán a szinonimáknak, és egyéb változatoknak is (kód, rövidítés stb.) Abban az esetben viszont, ha a terminusnak két külön jelentése van, külön terminológiai cédulát kell felvenni (poliszém, homonim szavak) (Tamás 2009).

A terminológiai adatbázisok másik fontos alapelve, a fogalomközpontúság mellett, a *terminusautonómia*, vagyis „a terminus önálló szerepeltetése” (Tamás 2012), ami annyit jelent, hogy a szerkesztők az adatbázison belül mindig egy fő terminus (main term) használatára törekednek, tehát egy fogalomhoz egy fő terminust rendelnek hozzá és a szinonimákat külön bevitelként kezelik (Tamás 2012).

A második, nyelvészeti összetevő minden olyan információ, amely a terminus jelölőjére vonatkozik, melyeket az attribútum mezőkben kell megadni, mint például Grammar, Plural, Variants stb.

A terminológiai egységet alkotó harmadik komponens pedig a kommunikatív jellemzőket tartalmazza, melyeket például olyan szövegmezők kitöltésével adhatunk meg, mint Context, Context 1, Note vagy egyéb attribútum mezők, mint a Style label stb. Ezek a információk melyek egyetlen terminográfiai cédulán szerepelnek adják meg mindazt mi tartozik a terminushoz.

A szakfordítók ugyan egyre gyakrabban használják munkájuk során az elektronikus adatbázisokat, sokszor azonban csak a szoftverek egyik funkcióját használják, a fordítói memóriát (Translation Memory). Így nem használják ki az adott fordítástámogató szoftver lehetőségeit, nem hasznosítják a terminológiai adatbázist (Termbase). Sokszor azonban nem rendelkeznek megfelelő terminológiai ismeretekkel sem (Tamás 2012). A terminológiai adatbázisok használatával pedig hatékonyabb és minőségi munka készíthető.

6. Konklúzió

Dolgozatomban kísérletet tettem a nyelvújítás korában megfogalmazott terminusalkotási elvek megvalósulásának vizsgálatára a modern terminológiában.

A nyelvújítás keretében más jellegű terminológiai munkálatok folytak, elsődleges cél a terminusalkotás volt, a terminológiai rendszer kidolgozásának kérdése háttérbe szorult (Fóris 2005). Mégis, a nyelvújítás során lefektetett elvek számos tekintetben még ma is megállják a helyüket, és a mai terminológiai munka alapját képezik. Már a nyelvújítás korában több szerző napjainkban is érvényes állításokat tett a terminológiával és azon belül a terminusalkotással kapcsolatban. Már Pápai Sámuel 1807-es írásában olvasható a fogalomalapú terminusalkotás és terminológiai rendezés elve. Bajza (1843) is ismerte a helyes terminusalkotás (régiesen: műszóalkotás) két alapfeltételét: tárgyi szakismeretet és a nyelvészeti tudást, illetve kifejezi a terminológiatan legfontosabb tételét is, a fogalomból való kiindulás szükségességét.

Klár és Kovalovszky (1955) tanulmányában 8 pontban foglalta össze a nyelvújítás során kialakított elveket, amelyek részletes vizsgálatát követően a következőket állapítottam meg. Régen a terminustól elvárták, hogy legyen szemléletes, a lényeges jegyeit fejezze ki a fogalomnak, és természetesen illeszkedjék a magyar nyelv rendszerébe. Korábban a jó terminus ismert jelentésű szóból alakult ki, illetve jól elképzelhető fogalmakat reprezentált. A világban történő rövid idejű és gyors változások már nem teszik lehetővé mindegyik követelmény teljes mértékű betartását. A terminusok nagy száma miatt az az elvárás, hogy a terminus jelölője fejezze ki a jelölt fogalom fontos tulajdonságait, sok esetben nem teljesíthető. Ráadásul a terminusok jelölője lehet lexéma, jel, kód vagy egy piktogram is, ráadásul nem csak egy szavas terminusok (ortográfiai szavak) lehetnek. A magyarosság követelményéhez még ma is sok szakterületen – mint szabványosítás, szakfordítás – ragaszkodnak, pedig elsősorban a terminusok magyar nyelvi rendszerbe való illesztése fontos. A gyors fejlődés következtében rengeteg új fogalom keletkezik, amelyek nyelvi jelölésére rövid idő áll rendelkezésre és gondot jelent a magyar megnevezés megalkotása is. Gyakran az idegen nyelvű terminussal együtt vesszük át a fogalmat. A terminológiai állandóság ma is teljesítendő követelmény, hiszen a tudomány folyamatosan fejlődik. A folyamatos terminológiai rendszerezés ezért is különösen lényeges és fontos feladat.

Különösen fontos a sokat idézett Fábián-féle (1955, 1984) gondolat, miszerint a szóalkotás módjában nincs különbség a szaknyelvi terminusalkotás és köznyelvi szóalkotás viszonyában. Ezért – a szóalakú terminusok esetében – a terminusalkotás és a szóalkotás valójában egyenlővé tehető egymással. A nyelvújítás-korabeli terminusalkotásnak három fő módja: „1) korábbi, esetleg már feledésbe is merült szavak felelevenítése és új jelentéssel való felruházása, 2) az alaktani tekintetben is adaptált latin szavak átvétele, illetve a használatban való rögzítése és 3) a tükörfordítás” Szép (2009: 311). A terminológia fejlesztésének és új terminusok bevezetésének mindig a szakma művelőinek közmegegyezése alapján kellene történnie. Mégis sok esetben terjednek el hibás terminusok, amelyek egyéni vagy kis csoportok által alkotott szavak, például az informatika világában javasolták a *kurzor* helyett *helyőrző* használatát stb. (Fóris 2005). „A terminológiai norma mindig csoportnorma, megegyezésen vagy hagyományon alapul, és törekedni kell rá, hogy a nemzeti terminológiák rendszerei illeszkedjenek a nemzetközi terminológiai rendszerekhez” (Fóris 2005: 105).

A nyelvújítás idején az egységes terminológiai rendszerezést és egységesítést szakszótárak kiadásával igyekeztek megoldani. Az utóbbi másfél évtizedben a kommunikációs és információs technológiák fejlődése a terminológia területén jelentős változásokat hozott. Ma már a szakszótárak helyét egyre inkább a terminológiai adatbázisok veszik át, amelyeknek „mindenki számára lehetséges nyilvános elérhetőségük alapjaiban változtatták meg a terminológiát” (Fóris 2005: 22).

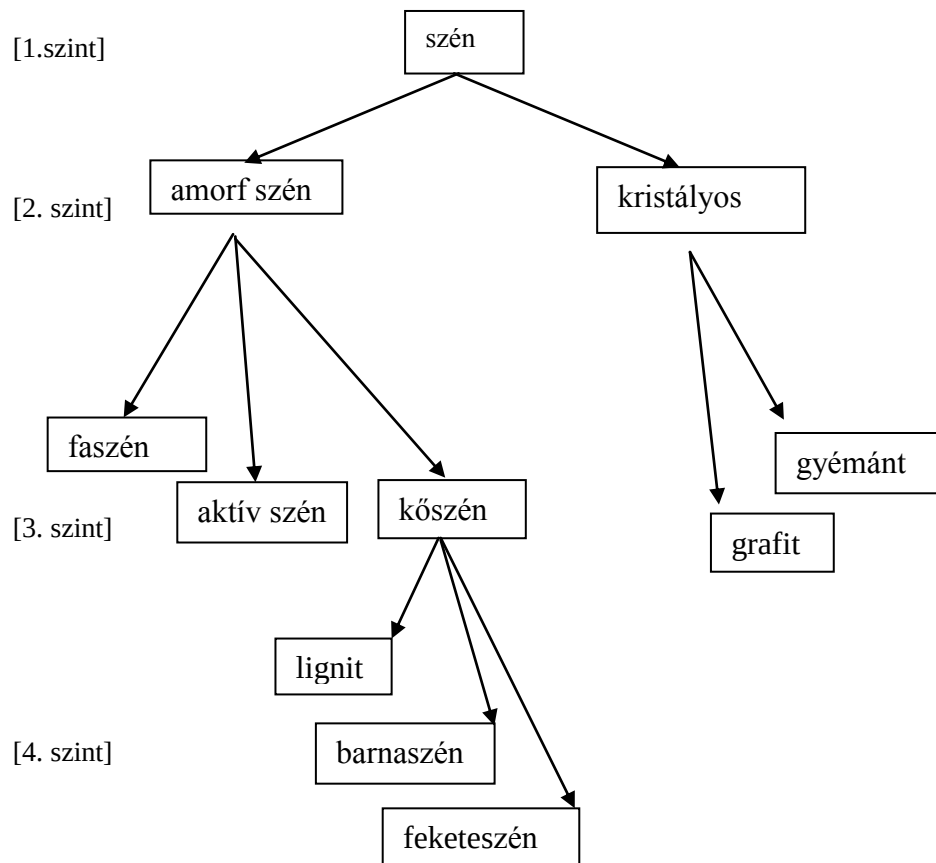
Az adatbázisokban az egyik legfontosabb információ a definícióval pontosan körülírt fogalom, ami nem csak a modern elméletekben, de már a nyelvújítás korában is a terminus legfontosabb komponense volt. Közel fél évszázaddal korábban a terminusnak a nyelvi megnyilatkozásban való értelmét módosító tényezőket még nem vették figyelembe. Nem foglalkoztak a pragmatikai komponens jelenlétével. Kizárólag a nyelvészeti és a fogalmi komponenszt vizsgálták. A nyelvújításkor lefektetett elvektől a wüsteri egydimenziós modellen keresztül eljutottunk a Cabré–Fóris három komponenszt is vizsgáló modellhez, amellyel a terminus összetevőinek szerepét és a fogalmi, a nyelvészeti és a kommunikációs komponensekhez való viszonyát tudjuk tanulmányozni. A terminust meghatározó komponenseket pedig kiválóan lehet ábrázolni az adatbázisokban, amelyek készítésekor éppúgy fontos tényező az adott szakterületen dolgozó szakemberrel való együttműködés, mint a korábban lefektetett elvekben. Az új kritériumok, mint a pragmatikai és kommunikációs szempontok figyelembevétele, vagy a szinonimák és ekvivalencia szintek jelölése megjelennek a modern terminológiai munkákban.

A modern terminológia terminusalkotási elveinek a tisztázása a XIX. századi elvek tükrében azért is különösen fontos, mert az akkor megfogalmazott elvek „a mai magyar terminusalkotással (pontosabban lexémaalkotással) foglalkozók munkáiban újra és újra felbukkannak” (Fóris 2010b), például a nemzeti szabványosításban vagy az Európai Uniónál dolgozó fordítók munkájában. Nem csak a tudomány és a technika fejlődik, de olyan gazdasági, kulturális változások zajlanak, amelyek hatással vannak a hétköznapi ember életére is, gondoljunk például az uniós irányítási rendszerre, ahol egy rosszul fordított, rosszul megalkotott terminus komoly gazdasági hátrányt jelenthet az országoknak. Nem csak a világ változik, de „a terminológia megújulásában és módosulásában egyre határozottabb szerephez jut a tudatos tervezés és kimunkálás” (Fóris 2005: 106).

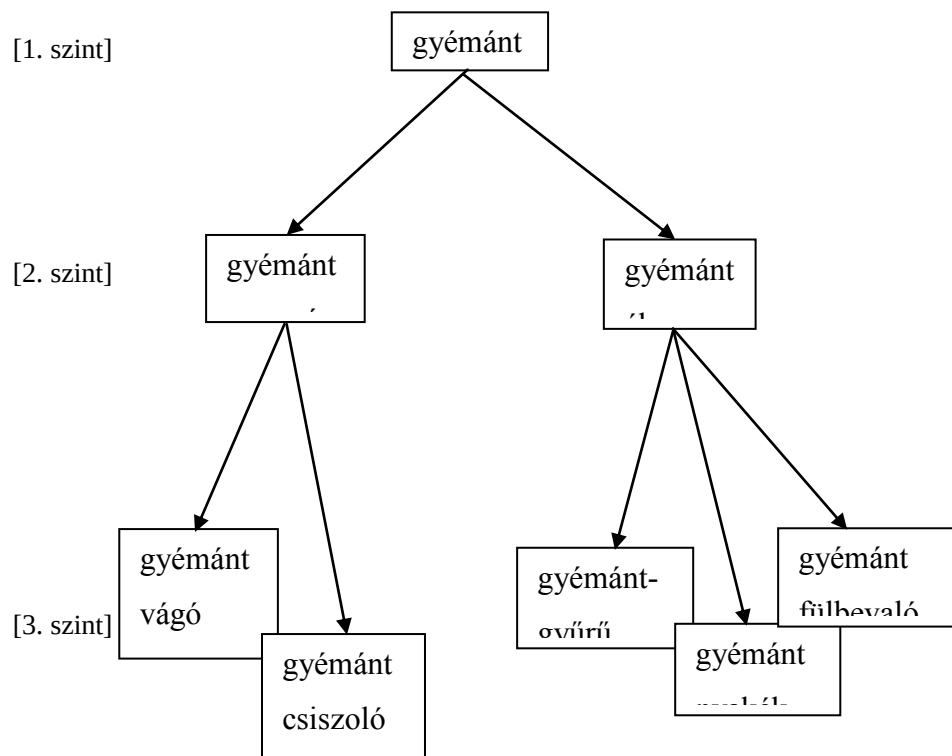
Melléklet

1. és 2. ábra (Fóris 2005: 41-42)

1. ábra: A szén térbeli szerkezet szerinti osztályozása

2. ábra: A gyémánt felhasználás szerinti felosztása

Irodalom

- Cabré (Castellví), Maria Teresa 2008. A terminológia elméletei. Leírás (deskripció), előírás (preskripció) és magyarázat. *Magyar Terminológia* 1. évf. 1. szám, 11–42.
- Fábián Pál 1955. *A gazdasági élet nyelve*. In: Pais (szerk.) 1955. *Nyelvünk a reformkorban*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 165–226.
- Fábián Pál 1984. *Nyelvművelésünk évszázadai*. Gondolat, Budapest.
- Fóris Ágota 2005. *Hat terminológia lecke*. Lexikográfia Kiadó, Budapest Pécs.
<http://mek.oszk.hu/09200/09278/>
- Fóris Ágota 2008. *Kutatásról nyelvészeknek. Bevezetése a tudományos kutatás módszertanába*. Budapest. Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Fóris Ágota 2009. A terminus háromdimenziós vektormodellje. *Magyar Terminológia* 4 (1), 31–46.
- Fóris Ágota 2010a. A szaknyelv kutatás modelljei és módszerei: szociolingvisztikai megközelítés. *Magyar Nyelv* 106 (4), 424–438.
- Fóris Ágota 2010b. A terminusalkotás módszerei és elvei: „magyarítás”, fordítás vagy szóalkotás? In: Zimányi Árpád (szerk.) *A tudomány nyelve – a nyelv tudománya. A XIX. MANYE Kongresszus előadásai*. Eger, 2009. április 16–18. (A MANYE Kongresszusok előadásai 6.) Székesfehérvár–Eger: MANYE – Eszterházy Károly Főiskola, 182–190.
- Grétsy László 1964. *Szaknyelvi kalauz*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Grétsy László 2002. A szaknyelvek megújításáért. In: *Magyar Nyelvőr*. 126. évf. 3.szám, 275–283.
- Országh László 1977. Angol eredetű elemek a magyar szókincsben. *Nyelvtudományi Értekezések*. 93. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kiss Jenő 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- Klár János – Kovalovszky Miklós 1955. *Műszaki tudományos terminológiánk alakulása és fejlesztésének főbb kérdései*. MTESZ, Budapest.
- Kovalovszky Miklós 1955. *Tudományos nyelvünk alakulása*. In: Pais (szerk.) Pais Dezső (szerk.) 1955. *Nyelvünk a reformkorban*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 227–312.
- Lejcsik, Vlagyimir Mojszejevics – Selov, Szergej Dmitrijevics 2010. A terminustan múltja és jelene Oroszországban: társadalmi elvárások és irányzatok. (Fordította: Kis Ádám) *Magyar Terminológia* 3 (1), 78–84.

- Muráth Judit 2005. *A terminológiai iskolák*. In: Muráth – Hubainé (szerk.): 2005. *A XXI. század kihívásai a szakfordítóképzésben*. PTE Közgazdaságtudományi Kar, Pécs. 37-44.
- Pápay Sámuel 1807. *Észrevételek a' magyar nyelvnek a' polgári igazgatásra, és törvénykezésre való alkalmaztatásáról; az oda tartozó kifejezések' gyűjteményével*. Számmer, Veszprém.
- Szép Beáta 2009. Adalékok a magyar jogi szaknyelv kialakulásának történetéhez. *Magyar Nyelvőr* 133. évf. 3. szám, 310–321.
- Tamás Dóra 2009. A trieszti TERMit adatbázis vizsgálata. *Magyar Terminológia* 4. évf. 2. szám, 213–236.
- Tamás Dóra 2012. *Legyünk kreatívak: milyen is az igazi terminológiai adatbázis?*, *Fordítástudomány* XIV. évf. 1. szám, 5-20.
- Tolnai Vilmos 1929. *A nyelvújítás*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.